

Бібліографічні посилання

1. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Р.-на-Дону, 1995.
2. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 801, оп. 1, спр. 329.
3. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 796.
4. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1085.
5. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1153.
6. ДАПО. – Ф. 801, оп. 1, спр. 1486.
7. *Загоровский А. И.* Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса, 1902.
8. *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий / А. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских. – 1887. – Книга вторая. – С. 1–31.
9. *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России. – 1909. – Часть 8, т. III. – С. 1–120; *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – № 11. – С. 549–574; *Левицкий Орест.* Невінчані шлюби на Україні / Орест Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1909. – Книга III. – С. 98–107.
10. *Лиман І. І.* Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І. І. Лиман // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 242–248.
11. *Павлов А. С.* Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 6. – С. 253–283.
12. *Пилипенко Н.* Причины разлучень серед православного сільського населення Гетьманщини (друга половина XVIII ст.) / Н. Пилипенко // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2007. – Кн. I. – С. 729–734.
13. *Руднев М.* Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака / М. Руднев // Христианское чтение. – 1901. – № 9. – С. 405–427; № 10. – С. 511–529; № 11. – С. 658–686; 1902. – № 1. – С. 97–125; № 2. – С. 231–246.

Надійшла до редколегії 05.07.2008 р.

УДК: 94(477): 281.9 “17/18”

І. М. Шугальова

Запорізький національний університет

ГЕНЕЗА АДМІНІСТРАТИВНОГО УСТРОЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Проаналізовано трансформацію організаційного устрою православної церкви в Україні на спархіяльному рівні у період апогею інтегративного тиску російських православних структур на традиційний устрій православної церкви в Україні.

Духовні та культурні потреби сьогодення актуалізували проблеми організаційного структурування церковних інституцій. Історичний

© І. М. Шугальова, 2008

досвід попередніх епох може стати корисним та допоможе уникнути багатьох прорахунків адміністративного характеру. Трансформації адміністративного устрою православної церкви привертала увагу дослідників, зокрема, характеристику адміністративного церковного ладу Правобережжя подано у дослідженнях С. Жилюка [3], І. Спінула та О. Чиркової [12], В. Перерви [8], В. Ластовського [5], Південної України – в роботах І. Лимана [6]. Спробуємо подати ретроспективу трансформації церковних установ з метою висвітлення основних факторів історичного розвитку, що впливали на імперську реорганізацію адміністрації Російської православної церкви (РПЦ).

З останнього десятиліття XVII ст. Київська митрополія складалася з території однойменної єпархії. Митрополиту підпорядковувалася мережа монастирів у Підляшші та Слуцькій архімандрії [10, с. 1327–1328]. Київських митрополитів висвячували за загальною згодою українських гетьманів та російського патріарха і царя. По смерті митрополита Київського Іоасафа Кроковського (1707–1718), чотири наступні роки Київська кафедра залишалася вакантною. Вся документація щодо єпархіальних справ надсилалася на ім'я софійського намісника, а з 1721 р. – до консисторій [1, с. 190–191]. У 20-х рр. XVIII ст. традиційний церковний устрій України було трансформовано імперськими реформами. Російський уряд планував перетворити Київську митрополію у рядову єпархію. Офіційною аргументацією петровських проєктів висувалося безпідставне твердження про відсутність відмінностей між митрополитами та архієпископами, за винятком літургійного вбрання [13, с. 183].

Очолювали єпархії обрані Синодом архієреї. Влада архієреїв розподілялася на адміністративну, судову та господарську. Характерною рисою імперської церковної адміністративної структури стала часта зміна єпископів та призначення в українські єпархії єпископів-неукраїнців. У той же час випускники Київської духовної академії (звичай українського походження) рекомендувалися на російські та білоруські кафедри. Зі 127 архієреїв РПЦ, що в 1700–1762 рр. очолювали кафедри православних єпархій Російської імперії, 70 були українцями, 43 – росіянами, 3 – греками, 3 – румунами, 2 – сербами, 2 – грузинами. Крім того, п'ять українців посідали митрополичі столи [16, с. 159]. Імперський уряд прагнув не допустити укорінення єпископату в одній єпархії, виключити можливість переймання архієреїв місцевими національними настроями.

У управлінні єпархіальним архієреєм допомагали вікарії. Праобраз вікаріатів започатковано за правління митрополита П. Могили. Законодавчої регламентації обов'язків вікарія до другої половини XIX ст.

У Російській імперії не було. Синод спочатку планував організовувати вікаріати як самостійні адміністративні одиниці, що мали відповідати за зв'язки між архієреями та світськими органами управління. Петро I розцінив таку пропозицію як надмірне розширення повноважень духовенства, запровадивши натомість вакансію приказних. У 1758 р. ідею відкриття вікаріатів реанімував Київський митрополит Арсеній (Могиланський).

Таким чином, у XVIII ст. інститут вікаріїв лише було включено до структури РПЦ. Синодальні наміри надати вікаріатам характеру самостійної установи з чітко визначеними обов'язками були зведені нанівець імперською владою. Розгалужена мережа вікаріатів в українських єпархіях сформувалася тільки у другій половині XIX ст. Внаслідок реалізації імперських церковних реформ. До цього часу більш звичною єпархіальною установою виступали консисторії.

Формуючи, поза впливом Києва, самодостатньою церковну інфраструктуру, імперський уряд використав організаційні надбання української церкви. В 1722 р. синодальним наказом в єпархіальних центрах започатковано мережу допоміжних єпископу органів – консисторій [10, с. 1450]. Їх основною функцією був церковний суд. Зокрема Київська духовна консисторія розглядала скарги духовенства про борги; злочини проти Закону Божого; справи про конфлікти в монастирях і між парафіянами та розлучення. Влада консисторії поширювалася на територію всієї єпархії, тільки на Київщині поза впливом її залишалися Межигірський монастир та Києво-Печерська лавра [7, с. 15], що підлягали безпосередньо Синоду. Служителями консисторій були ченці. Головував – призначений архієреєм нотарій або кафедральний писар.

Протягом XVIII ст. організаційний устрій консисторій Російської імперії зазнавав перетворень. В українських єпархіях вони, насамперед, торкалися Київської консисторії. Її організаційна інфраструктура на XVIII ст. була найбільш розвинена та першою стикалася з імперськими інтеграційними устремліннями. На середину XVIII ст. до складу Київської консисторії входили настоятелі Микільського, Михайлівського, Братського монастирів, їм допомагали архідиякон та 20 ченців. Консисторії інших єпархій працювали за аналогічним зразком. Відмінності спостерігалися у кількості штатних та позаштатних служителів, що залежало від площі та заселеності єпархій. Видозмінили структуру консисторій модернізаційні заходи Катерини II. У 1767 р. З Синоду видано розпорядження до всіх консисторій замість ченців зарахувати світських чиновників, а писаря іменувати секретарем [7, с. 14]. Офіційно метою перетворень оголошувалося наведення порядку в єпархіальних адміністраціях та уніфікація діловодства. Фактично – імператриця

прагнула обмежити владу єпископату та поставити в кожній єпархії підвладну імперській владі світську особу. Секретарям консисторій надавалися надзвичайні повноваження: остаточне право прийняття рішень консисторій, представлення характеристик архієреїв.

В українських єпархіях у XVIII ст. при архієреях функціонували кафедральні управління, що складалися з кафедрального намісника, кафедрального архідиякона, кількох ієромонахів. Компетенції названих органів збігалися з консисторськими, тому в 1786 р. їх об'єднано під назвою дикастерії, які з 1835 р. знову перейменовано на консисторії. В тому ж році в консисторіях заборонено працювати особам, які не мали священницького сану [11, с. 12].

В адміністративному устрої православної церкви в Україні у XVIII ст. сформувалася парадоксальна ситуація: кожен регіон України у церковному відношенні мав власну адміністрацію: влада київського першоієрарха поширювалася на територію Київського, Ніжинського, Прилуцького, Лубенського, Полтавського полків. Чернігівська та створена в 1700 р. Переяславська єпархії (яку, у зв'язку з розширенням території, в 1733 р. перейменовано на Переяславсько-Бориспільську) підлягали спочатку Московському патріарху, з 1722 р. – Синоду. Церковні установи Слобожанщини залежали від влади білгородських архієреїв, які керували за посередництвом харківського протопопа. Запорожжя визнавало владу Київського митрополита формально, будучи фактично автономним. Правобережжя перебувало у складі Речі Посполитої, тому в церковній адміністрації мало умовну автономію та управлялося структурами Переяславсько-Бориспільського єпископату. Впродовж всього XVIII ст. православ'я на Правобережжі зазнавало католицького тиску. З метою нейтралізації впливів православного Петербурга на теренах Польщі у 1791 р. скликано так звану Пінську конгрегацію (собор), на якій вирішувалися справи адміністративного влаштування православних єпархій у Польщі [2; 5]. Вищої православної ієрархії, як передбачалося на соборі, призначено не було. Згідно з артикулами конгрегації, у Пінську відкрито генеральну, а у м. Богуславі – єпархіальну консисторії. Останню іменували Брацлавсько-Житомирською. Під її юрисдикцію підпадали православні парафії Київщини, Брацлавщини та Волині. До складу Брацлавсько-Житомирської консисторії входили чотири призначених головною Пінською консисторією представники від духовенства, три виборні асесори від світських осіб та писар [2, с. 230]. Функції Брацлавсько-Житомирської консисторії чітко скеровувалися настановами генеральної Пінської консисторії. За два роки роботи консисторії (1791–1793), тобто до включення Правобережжя до складу Російської імперії, Брацлавсько-Житомирська консисторія

працювала над проблемами влаштування церковних шкіл; перерозподілу єпархій на протопопії; заміщення духовних вакансій у парафіях; відкриття нових парафій; збору податків на користь державної казни [2, с. 232].

У 90-х рр. XVIII ст. Відбулися зміни державних кордонів країн Європи. Результатом так званих «трьох поділів Польщі» стало приєднання до Російської імперії територій Правобережної України та Білорусі. Церковна інфраструктура на цих землях відрізнялася від загальноімперської: засади роботи Брацлавсько-Житомирської консисторії не збігалися з прийнятими в РПЦ стандартами, а парафіяльне життя вирувало за старими українськими традиціями, неприйнятними в російській церкві. Св. Синоду очікувалася кропітка діяльність по переведенню новоприєднаних єпархій у загальноімперське церковне річище. Передбачалося призначення російського єпископату та духовенства; розбудова мережі консисторій, благочиній та духовних правлінь. Імперським урядовцям та чиновникам варто було враховувати конфесійну строкатість регіону: численні уніатські, католицькі та протестантські парафіяни неприхильно реагували на РПЦ. Остання мала провадити гнучку політику по приборканню супротиву та наверненню віруючих у православ'я. Одразу по приєднанню україно-білоруських земель до Російської імперії Синод реалізовував кампанію зі спрямування роботи всіх церковних установ у імперський режим. З 1799 р. Волинську консисторію реорганізовано на загальноімперський взірець: їй доручено функції контролю за священиками; здійснення церковного суду; реєстрацію шлюбів [3, с. 14].

Причини відмінностей у роботі консисторій на Лівобережній та Правобережній Україні у XVIII ст., на наш погляд, полягали у тому, що Брацлавсько-Житомирська консисторія (на Правобережжі) влаштовувалася за взірцем аналогічних католицьких установ – капітул та копіювала їх устрій і напрямки роботи, з пристосуванням до православного підґрунтя. Інститут консисторій на Лівобережній Україні (та взагалі в Російській імперії) було інтегровано з адміністративного устрою традиційної православної церкви України. Проте консисторські установи, започатковані в Україні митрополитом П. Могилою у 1635 р., на момент переходу Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха не встигли набрати організаційного розквіту та перебували на стадії свого оформлення, здійснюючи лише духовний суд у єпархіях.

До початку 40-х рр. XIX ст. робота консисторій корегувалася наказами імператора та Синоду. В 1841 р. було затверджено першу редакцію «Статуту Духовних консисторій». Дія основних положень «Статуту» зберігалася до революційних подій 1917-1918 рр.

За «Статутом» 1841 р., як і за наступною його редакцією 1881 р., консисторії визначалися як присутственні установи під керівництвом архієреїв [10, с. 149]. Консисторії складалися з присутствій та канцелярій. В столичній Київській консисторії (як і в Петербурзькій та Московській) створено по два присутствія; в решті єпархіальних центрів – по одному. До присутствій входило 5–10 духовних осіб з наближених до архієреїв архимандритів, ігуменів, ієромонахів, священників, яких затверджував Синод [14 с. 100]. Засідання присутствій відбувалися під головуванням секретаря, який мав право вирішального голосу.

Чин консисторського секретаря вважався одним з найвпливовіших в єпархії. Його підпорядкованість архієрею була формальною. Фактично безпосереднім керівником секретаря був обер-прокурор. За «Статутом» консисторіям ввірялися функції нагляду за єпископатом. Головними обов'язками консисторії були здійснення духовного суду в єпархії [15, арк. 2, 5], збір і обробка статистичних матеріалів по єпархії, реєстрація актів громадянського стану. Діяльність консисторій відбувалася за типовим по всій імперії зразком.

Таким чином, інтегрувавши в імперську церковну структуру інститут консисторій, синодальна влада надала йому колегіального характеру. Можна виокремити кілька етапів реорганізації інституту консисторій. По-перше, включення консисторій у структуру російської православної церкви відбулося у період петровських церковних реформ, метою яких була уніфікація адміністративного устрою РПЦ. Прагнучи перетворити Російську імперію у європейську державу, Петро I брав за взірць структуру органів управління (в тому числі церковних) з-за кордону. Проте якщо запозичення організації світських органів відбувалося безболісно, то копіювання західного церковного устрою суперечило російському менталітету, характерною рисою якого була релігійна нетолерантність. Переймання Російською імперією основних рис церковної структури України відповідало намірам Петра I: спільне православне віросповідання українців та росіян; близькість їх менталітетів і мов; можливість використати українські ресурси при безпосередньому впровадженні адміністративної церковної реформи. По-друге, реформою Катерини II до складу консисторій зараховано світський елемент, питома вага якого переважала над традиційним чернецтвом. Консисторії, в такий спосіб, перетворювалися з суто церковних судових установ на імперсько-бюрократичні, змирщинні органи з контролюючими функціями. Українські впливи на формування адміністративного устрою РПЦ на консисторському рівні обмежилися формальним запозиченням назви даних установ та основного їх обов'язку – ду-

ховного суду. Імперський характер церковної модернізації спрямував організацію та діяльність усіх установ в імперське річище.

Бібліографічні посилання

1. *Болховітінов Євгеній, митр.* Вибрані праці з історії Києва / Євгеній Болховітінов, митр.; упор. Т. Ананьєва. – К., 1995.
2. *Дложевский С.* Попытка преобразовать управление в бывшей Польше, пред воссоединением юго-западных областей ее с Россией в 1793 году и учреждением здесь православных епархий / С. Дложевский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета; под ред. Н. И. Яворовского. – В 10 т. – Каменец-Подольский, 1887. – Т. 8. – С. 222–246.
3. *Жилук С.* Російська православна церква на Волині (1793–1917 pp.) / С. Жилук. – Житомир, 1996.
4. *Ластовський В.* Переяславсько-Бориспільська епархія у XVIII ст. : [дис. ... канд. іст. наук]. / В. Ластовський. – К., 1998.
5. *Ластовський В.* Шлях до реалізації релігійної свободи. Пінська конгрегація 1791 року / В. Ластовський // Пам'ять століть. – 2002. – № 4. – С. 55–58.
6. *Лиман І.* Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775) / І. Лиман. – Запоріжжя, 1998.
7. *Нов. А.* Памятная книжка Киевской епархии / А. Нов., В. Антонов. – К., 1882.
8. *Перерва В.* Статус епархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кінця XVIII–XIX століття: [дис. ... канд. іст. наук] / В. Перерва. – К., 2002.
9. Полный православный энциклопедический словарь. – СПб., 1913. – Т. 1.
10. Руководственные для православного духовенства указы Святейшего Правительствующего Синода 1721–1878 г. – М., 1879.
11. *Спінул І.* Органи епархіального управління Київської митрополії у XVIII–XIX століттях / І. Спінул, О. Чиркова. – К., 1997.
12. *Терновский Ф.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива / Ф. Терновский // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – Кн. 1. – К., 1879. – С. 181–229.
13. Устав духовных консисторий. – СПб., 1903.
14. Центральний державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 118, оп. 2, спр. 1.
15. *Цимбалістий П.* Українські релігійно-культурні впливи на Московщину (XVII–XVIII ст.) / П. Цимбалістий // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Мюнхен–Рим–Париж, 1966. – Т. 181. – С. 157–178.

Надійшла до редколегії 09.06.2008 р.